

18. Ульяновська С. Поховально-поминальна обрядовість // Українці: історико-етнографічна монографія у 2-х книгах. Кн. 2. – Опішне., 1999. – С. 333-344.

А н н о т а ц и я

Главная идея статьи - показать проявления традиционного этикета в похоронной обрядности. Особое внимание уделено нормам народного этикета, которые являются регуляторами поведения людей в семейной и социальной жизни.

Юлія Буйських

**ОБРАЗ ДВОДУШНИКА В СИСТЕМІ
“НИЖЧОЇ МІФОЛОГІЇ” УКРАЇНЦІВ**

Одне з центральних місць в системі українських народних вірувань ХІХ – ХХ століть займають уявлення, пов’язані з різноманітними надприродними істотами, яких в народі об’єднували загальним поняттям „нечиста сила” або „нежить”. Комплекс різноманітних уявлень про такі істоти – їх походження, вигляд, функції, взаємодію з людьми – охоплює поняття “нижча міфологія”. Воно було введено в обіг німецьким етнографом ХІХ ст. В. Маннгардтом, що вперше піддав цю категорію міфологічних персонажів спеціальному вивченню [9, с.215]. Нижча міфологія займає значне місце в світогляді українців і дотепер. Це поняття збірне і широке. Воно охоплює як суто демонічних істот (привидів і примар; категорію “заставних небіжчиків” – русалок, мавок, упирів тощо; перехідних напівдемонічних істот – відьом, чарівниць, вовкулак тощо; також такі явища, як демонічні властивості у тварин і рослин; демонів, пов’язаних з легендами про скарби; персоніфікації людських хвороб тощо), так і просто звичайних людей, що володіють таємницями своєї професії та мають певні надякості і таємні знання, що відрізняють їх від широкого загалу. Це, зокрема, такі люди як мірошники, рибалки, баби-повитухи, знахарі та знахарки, ворожки і ворожбити тощо. Іноді таких людей об’єднували одним словом “знаючі”, або “знаючі люди”, чи “ті, що знають”. Також до “нижчої міфології” можна віднести велику кількість різних дрібних демонів і духів, персоніфікації християнських святих, образи Долі та Душі людини. В повному своєму обсязі, за визначенням російської дослідниці Л. Виноградової, нижча міфологія є багатоскладовою, багатофункціональною системою, що включає в якості самостійних парадигм не лише традиційно виділених, найбільш популярних демонів (водяників, лісовиків, домовиків, русалок і т.д.), але і персонажів з менш вираженим міфологічним статусом, тобто духів, що не наділені конкретним іменем і не мають яскраво виражених індивідуальних характеристик [2, с. 27].

Про одного з подібних периферійних персонажів і йтиметься далі. Це так званий дводушник. В системі персонажів української нижчої міфології цей образ стоїть приблизно між перехідними напівдемонічними істотами – відьмами, чаклунами та між суто демонічними істотами – т.зв. заставними небіжчиками - русалками, упирями. Він не є самостійним індивідуалізованим міфологічним персонажем з чітко окресленим набором характеристик, з визначеними рисами та типовими функціями. Адже дводушником можна назвати, не помилившись, і відьму, і упиря, і вовкулаку, і чаклуна. Суть у тому, що перелічені істоти, за українськими традиційними уявленнями, мають дві душі – першу, людську, і другу, демонічну. Група міфологічних персонажів, яку ми умовно назвемо перехідні напівдемонічні істоти включає в себе відьом, чарівниць, чаклунок та їх чоловічі відповідники, а також вовкулак. Ці істоти пов’язані між собою тим, що мають подвійну

природу, тобто належать до раціонального світу людей та ірраціонального світу надприродних сил одночасно. З одного боку, вони мають цілком людські якості, функції, риси, з іншого володіють надприродними якостями. Така їх двоїста природа розумілася у традиційному суспільстві як вид дводуштя, тобто наявності в людині двох душ: людської та демонічної [4, с.18].

Вважалося, що люди-дводушники набувають надприродних властивостей завдяки тому, що в них вселяється друга (крім їх власної) душа, тобто, "нечистий дух" (біс, чорт, злий дух, душа померлої людини). Це могло статися при їх народженні (якщо батьки порушили норми поведінки та ритуальні заборони при зачатті майбутньої дитини, під час родів, при хрещенні, при відлученні дитини від грудей...) або як наслідок різного роду контактів дорослої людини з нечистою силою (вселення духа в тіло людини, сексуальні зв'язки людини з подібними істотами, допомога демона людині в набутті чаклунських знань, багатства і т. д.) [3, с. 34]. В результаті подібних контактів відбувалася, так би мовити, демонологізація звичайних людей. Вважалося, що такі люди відрікаються від Бога і праведного життя, вони підпадають під покровительство темних сил і стають, за народними уявленнями, напівдемонічними істотами, які мають дві душі. Причому, друга душа – або злий дух – здатна покидати тіло людини-дводушника, щоб шкодити іншим людям [1, с. 34]. Це може відбуватися як при житті такої людини, так і після її фізичної смерті, коли безсмертна душа покидає тіло, а демонічна залишається та оживляє тіло померлого, примушуючи його ходити серед живих та завдавати їм різного роду шкоди.

Наприклад, у волинському Поліссі дослідниками були зафіксовані уявлення про те, що тіло жінки-відьми слугує вмістом людської душі, злого духу, в результаті чого вона стає небезпечною для оточуючих дводушницею. Згідно одної з типових оповідок, до чоловіка додому якось уночі прийшли сусіди і сказали йому, що бачили, як його дружина тільки що відбирала молоко у корови господарів, що живуть по-сусідству. Чоловік показує на свою жінку, що спить у хаті. Ті, що прийшли, впевнюються, що тіло відьми залишилося в будинку сплячим, проте вони розуміють, що її демонічна душа в цей час літає шкодити людям: То так спить тулуб, вона як бесчувствена лежить. Тіло її спить, а її самої нема! [1, с. 35]. У віруваннях українців Карпат та поляків дводушникам приписується здатність керувати градовими хмарами та зливами: під час сну одна їх душа залишається в тілі, а друга, демонічна, покидає тіло і відправляється на боротьбу з хмарою, а потім, відігнавши хмару, повертається в спляче тіло [11, с. 59].

Ведучи мову про випадки вселення злого духу в тіло померлої людини, зазначимо, що образ дводушника пов'язаний з категорією міфологічних персонажів яких в науці називають заложними (або заставними) небіжчиками. За визначенням російського дослідника Д.Зеленіна, що вперше піддав цю категорію міфологічних персонажів належному вивченню, та, власне, виокремив її, "заложный покойник" (укр. – "заставний небіжчик") – людина, що вмерла неприродною, або передчасною смертю. Він зазначає, що без могили в ХХ ст., як і в ХІХ ст., ховали лише таких небіжчиків, що вважалися нечистими та небезпечними для живих. В основному, це люди, що померли насильницькою смертю, особливо самогубці, а також усі, хто помер молодим, раніше терміну, визначеного при народженні, і ті, що вели несправедне грішне життя. Таких небіжчиків називали, - пише Д.Зеленін, - "заложными", ("заложеними"). Ця назва пов'язана із похованням, при якому небіжчика не закопують, а залишають на землі, прикривши гіллям. Цим люди прагнули запобігти оскверненню землі нечистою труною. Такий небіжчик завжди повертається на землю, скільки би разів його не перепоховували. При цьому він не піддається тліну, і завдяки цьому може виходити з могили. Їх частіше за все залишали у ярах, в балках, далеко

від населених пунктів, але вони, не маючи належного поховання, мстилися живим [7,с.352-353]. Вони мусили продовжувати інше, демонічне життя після смерті, тобто, ставали демонами, небезпечними для людей. Саме друга – демонічна душа примушувала їх існувати після фізичної смерті.

Частіше за все саме люди-дводушники (чаклуни, відьми, ворожбити, самогубці тощо) по смерті ставали упрями – живими мерцями, що пили кров з людей. За польськими народними віруваннями, упир постає з труни померлої людини, яку оживлює злий дух та живе, пробудивши в ній гарячу кров [15,с.33]. В традиційному суспільстві вважалося, що це Божа кара за гріховне нечисте життя. Такі істоти всіляко шкодили живим людям. Передусім, вони лякали людей, також худобу; знущалися над людьми різними поганими жартами; вони приносили людям хвороби та стихійні лиха, нарешті, вони різними способами умиртвляли людей [8, 401]. Упрямі ще називали ходячим мерцем, або просто тим, що ходить, хоча не кожний, хто ходив після своєї смерті, був по своїй суті упрям. Адже після смерті “ходять” з різних причин, як з позитивними, так і з негативними намірами. Причиною приходу мерців може бути жура за полишену родину, друзів, прив’язаність та любов до них. Ставлення померлих предків до живих людей взагалі є доброзичливим, вони всіляко допомагають своїм нащадкам, підтримують їх господарство [8,с.400]. Вони є небіжчиками чистими. Проте, частіше, мерці виступають носіями злої, “нечистої сили” і “ходять”, аби помститися живим, як, наприклад, упирі. Ці персонажі взагалі часто не диференціюються, а обидва називаються мерцями [5,с.95]. Однак, як відзначає Л.Виноградова, останній має більш визначений персональний статус, а головним пунктом для їх зближення є генезис: обидва належать до категорії мертвих, що повертаються, проте, якщо в повір’ях першої групи погано розрізняються ознаки людської душі (безтілесної, незримої, такої, що з’являється у вигляді тіні...) і власне мертвого тіла (“живий” труп), то образ упиря мислиться частіше всього саме як тілесне втілення мерця, що встає з могили. Тому більш детальними є відомості про його зовнішній вигляд. Спільними для обох персонажів є такі характеристики, як зв’язок з конкретною померлою людиною, ходіння до “своїх” (тобто, до родичів, близьких людей), шкідливі для живих наслідки контактів з тими, хто приходить, обереги від них та способи захисту [3, с.31].

За загальнорозповсюдженими віруваннями українців, упирі вдень покояться в могилах і сплять, наче живі. Вночі вони встають із домовини і блукають по світу. При цьому, вони літають в повітрі, чи вилазять на могильні хрести, лякають перехожих. Але більш страшні вони тим, що, входячи в будинки, накидаються на сонних людей, особливо, на немовлят, і ссуть у них кров. Частіше за все, молодий упир – якого тільки-но поховали, приходить у свій дім та п’є кров зі своїх родичів, дружини, дітей. Вважалося, що в тілі дводушника, наприклад, чаклуна сидить чорт (друга зла душа), що після його смерті ходить у вигляді небіжчика. Існувало таке повір’я, що упирі – це, власне, труни відьм, чаклунів та інших людей, в які після їх смерті помістилися чорти та змушують їх рухатися [6, с. 499]

Таким чином, як зазначає Л. Виноградова, зв’язок т. зв. знаючих людей з чортом сприймався як вид дводушця, тобто, після смерті людини її безсмертна хрещена душа покидає тіло, а демонічна (злий дух) залишається та оживлює тіло померлого, примушуючи його ходити серед живих, в результаті чого виникають епідемії та падіж худоби. Дослідниця зазначає, що подібні вірування прояснюють, чому люди несправедливої поведінки могли після смерті стати ходячими: грішити при житті їх змушував чорт, який вселився в їх нутро і зберіг цей зв’язок з померлим тілом [2, с. 77]

Найбільш поширеними були уявлення про те, що люди-дводушники набували другої

демонічної душі протягом життя, проте вірили також у те, що дитина могла народитися вже з двома душами. Так, у нижчій міфології поляків існує такий персонаж як стрига (чоловічий і жіночий відповідники – strzyga і strzygoń). Це людина з двома душами, яка народжується з зубами. Після смерті залишається зубата стрига, тому що ксьондз хрестить тільки одного духа і той по смерті відлітає, а дух нехрещений (злий) залишається в тілі. Він виводить тіло людини з могили, щоб та душила людей [14, с.279] Часом вважалося, що в жінки мали б народитися близнята, проте народжувалася одна дитина – з двома душами, або навіть з двома серцями, що могла стати стригонем [13, с.55]. Взагалі, слід зазначити, що число два в традиційному суспільстві вважалося бісівським, нечистим, небезпечним і таким, що володіло надприродною силою (два колоса, що зрослися, подвійний горіх тощо) [12, с.154]

Поширений мотив про важку смерть чаклунів і відьом пов'язаний, як вважає Л.Виноградова, з уявленнями про те, що коли в момент смерті звичайна душа покидає тіло людини, то демонічна залишається на місці, не даючи чаклуну можливості ані вмерти, ні залишитися достатньо живим, що і продовжує його агонію. Припинити ці страждання можна було лише шляхом передачі кому-небудь з присутніх свого духу, і тоді цей спадкоємець ставав дводушником, що набув надприродних якостей [1с. 36].

Свого роду дводушниками були також такі напівдемонічні-напівлюдські істоти, як вовкулаки. Вовкулака – це людина, що має здатність перетворюватися у вовка, або стає ним за тяжкі провини, чи від чарів відьми. Він є представником двох світів одночасно – це людина, що має надприродну здатність перетворюватися у вовка – тобто, змінювати свою людську подобу за допомогою певних магічних дій. „Оборотитися”, „обернутися” (перетворитися) буквально означало „перекинутися”, тобто зробити кувирок, „перекинутися через себе” чи через умовну грань, яка проходить через перевертня: він і людина, і звір одночасно. Він має дві душі – людську і демонічну. Часто чаклун-дводушник може обертатися на вовкулаку завдяки наявності другої душі. Зокрема, П. Іванов вказує на те, що на Україні розрізняють вовкулаків двох типів: це або чаклуни, що прийняли звіриний образ, або прості люди, що перетворені чарами на вовків. Чаклуни блукають вовками по ночах, а вдень набувають людської подоби. Перетворені із звичайних людей вовкулаки – страждають, на відміну від вроджених, від чаклунів також. Вони живуть по барлогах, блукають по лісах, виють по-вовчому, але зберігають людський розум [10,с.506].

Як бачимо, дводушниками у традиційному суспільстві називають міфологічних персонажів, що мають ознаки демонів, містять у собі крім людської, ще й демонічну природу, виконують демонічні функції, або ж є людьми, що взаємодіють з демонами. У будь-якому випадку, цей образ несе негативне навантаження.

Проте, дуже рідко термін дводушник вживається народом у позитивному значенні – коли мова йде про вагітну жінку [11,с.59]. Її можуть називати дводушницею, маючи на увазі, що вона носить у собі дитину – ще одну душу. У традиційному суспільстві часто вважалося, що людина народжується разом із душею. Так, поява душі пов'язувалася з моментом зачаття, з другою половиною вагітності, чи конкретно з моментом, коли дитина вперше починає рухатися в череві матері [11,с.61]

Підсумовуючи все вищесказане, зазначимо, що дводушник є одним із другорядних образів української нижчої міфології. В системі класифікації персонажів його образ знаходиться посередині між образами людей, що мають демонічні якості та образами типових демонів, заставних небіжчиків. Він не має яскраво виражених індивідуальних рис, типових характеристик і якостей, визначеного локусу та конкретних функцій, як найбільш поширені традиційно виділені міфологічні персонажі (зокрема, русалка, відьма). Також

дещо розпливчастою та неконкретною є його генеза. Дводушником можна назвати кожну людину, що має дві душі – людську та демонічну, або істоту, що колись була людиною і після смерті продовжує демонічне життя. Демонізм і небезпека дводушників вбачається в тому, що одна з двох душ після смерті залишається в тілі і оживлює його, в результаті чого дана істота ходить, будучи ані живою, ані мертвою та шкодить людям.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Виноградова Л. Н. Кто вселяется в бесноватого? // Миф в культуре: человек-не-человек. – М., 2000. – С. 33 – 45.
2. Виноградова Л. Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. – М., 2000.
3. Виноградова Л.Н. Народные представления о происхождении нечистой силы: демонологизация умерших // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. – М., 2000. – С. 25 – 51.
4. Виноградова Л.Н. Человек / нечеловек в народных представлениях // Человек в контексте культуры. Славянский мир. – М., 1995. – С. 17 – 26.
5. Давидюк В. Ф. Українська міфологічна легенда. – Львів, 1992.
6. Ефименко П. С. Упыри (Из истории народных верований) // Українці. Народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1992. – С. 498 – 504.
7. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. – М., 1991.
8. Зеленин Д. К. Древнерусский языческий культ “заложных” покойников // ИАН 1917. – Петроград, 1917. – С. 399 – 414.
9. Иванов В.В. Низшая мифология // МНМ. – Т. 2. – М., 1982. – С. 215 - 217.
10. Иванов П.В. Кое-что о вовулаках и по поводу их // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. - К., 1992. – С. 505 – 511.
11. Толстая С. М. Славянские мифологические представления о душе // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. – М., 2000. – С. 52 – 95.
12. Толстой Н. И. Двоедушник // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М., 1995. – С. 154.
13. Baranowski B. W kręgu upiorów i wilkołaków. – Łódź, 1981.
14. Brückner A. Mitologia słowiańska i polska. – Warszawa, 1980.
15. Renik K. O kontaktach ze zmarłymi – ludowe wyobrażenia // Polska sztuka ludowa, 1986, R. XL, NR 1-2. – s. 31-36.

А н н о т а ц и я

Автор рассматривает мифологические представления украинцев о сверхъестественных существах, объединенных общим понятием нечистая сила. Основное внимание уделяется образу одного из этих мифологических существ – двоедушнику, который, согласно славянским, в частности украинским народным верованиям имеет две души – человеческую и демоническую.

Оксана Драч

СУСПІЛЬНА ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ У КИЄВІ У 1870-1880-Х РР.: ДОСВІД ВЗАЄМОДІЇ ВЛАДИ І ГРОМАДСЬКОСТІ

Сучасна українська держава переживає непростий процес побудови демократичного суспільства, соціальних і економічних трансформацій, що обумовлює не тільки вивчення